

Pérez-Barruñedo

EL LLEDONER VALENCIÀ I LA SEUA TRANSFORMACIÓ INDUSTRIAL

Jorge Hermosilla Pla i Jesús García Patón

■ CARACTERÍSTIQUES AGRONÒMIQUES

El lledoner és un arbre que pertany a la família de les ulmàcies (*Ulmaceae*), ordre de les urticals. Pot arribar a fer 30 metres d'alçària, encara que habitualment fa de 12 a 16 metres¹. Es tracta d'un arbre caducifoli amb un gran tronc recte i una base més eixamplada. Està proveït d'arrels profundes i ben desenvolupades. L'escorça és llisa, de color gris cendra. Posseeix una copa frondosa de color verd fosc. Les fulles són simples, alternes, de forma lanceolada, amb el marge dentat i l'apex acuminat, trinervades en la base. La cara és de color verd fosc amb pèls rígids, mentre que el revers és més clar i amb pèls llargs i fins. Té una longitud de 8-9 centímetres. Les flors són solitàries, polígames, llargament pedunculades i de color verdós. El lledoner floreix a la primavera. Prefereix sòls solts i frescos, amb orientació al sol. Resisteix prou bé la calor i la sequera, però no tant el fred.

A més de ser utilitzat per retenir amb les arrels els marges dels camps de cultiu i fabricar eines amb les branques, també és usat com a arbre ornamental, que amb freqüència és plantat en jardins a fi de proporcionar ombra. També té propietats medicinals com a astringent, antidiarreic i estomacal.

■ PROCÉS DE FABRICACIÓ I COMERCIALIZACIÓ D'ESTRIS I EINES

El procés de transformació industrial del lledoner des de la branca a l'arbre fins que acaba en les mans

d'un client, ja siga com a element de decoració o com a eina, consta de tres etapes: neteja i tall de les vares, procés d'elaboració i comercialització.

Abans de tallar-les, les branques necessiten alguns treballs de seguiment perquè puguen ser aptes per a transformar-les. Depenent del destí final de la vara, ja siga com a mànec o canastró, forca o garrot, seran guiades de manera diferent i necessitaran diferent període de temps per a desenvolupar-se. Les branques que

són destinades a mànecs o garrots necessiten uns dos anys per a desenvolupar-se, les destinades a forques (de tres i quatre puntes, les normals, encara que també n'hi ha de dues i cinc puntes) necessiten uns cinc anys, i els carregadors (de cinc i sis puntes) uns vuit anys.

Per a guiar els pals per a futurs garrots i mànecs només cal netejar-los, a l'hivern, perquè la vara cresca més o menys recta. Es guien fins una alçària d'1,20 metres i a partir d'aquesta mesura es deixa que la branca cresca lliurement. El cas de les forques és diferent i més complicat. També es

guia la vara fins una alçària d'1,20 metres però a partir d'ací es fa l'entroncament, punt a partir del qual ixen branques més fines que seran les puntes o forcons. Aquest entroncament serà de tres, quatre o cinc forcons, segons les condicions de la branca. A les forques de quatre forcons l'entroncament es troba entre els dos del centre, mentre que a les de tres forcons aquest se situa a continuació del central.

A partir de l'entroncament l'objectiu és poder repartir la força de creixement d'aquestes branques, que seran les puntes de la forca. Per a aconseguir-ho es

«A MÉS DE SER UTILITZAT
PER RETENIR AMB LES ARRELS
ELS MARGES DELS CAMPS
DE CULTIU I FABRICAR EINES AMB
LES BRANQUES, EL LLEDONER
TAMBÉ ÉS USAT COM A ARBRE
ORNAMENTAL, QUE AMB
FREQUÈNCIA ÉS PLANTAT EN
JARDINS A FI DE PROPORCIONAR
OMBRA. TAMBÉ TÉ PROPIETATS
MEDICINALS COM A ASTRINGENT,
ANTIDIARREIC I ESTOMACAL»

1. Quan les branques del lledoner són utilitzades per fabricar eines i mànecs, aquest no arriba a tenir una gran alçada, ja que es manté la base del tronc a poc més de mig metre del sòl, i n'ixen directament les branques, que seran tallades quan arriben a les mesures adequades.

fa un repàs a l'hivern, per a despuntar la punta que porta més força i poder repartir-la entre les altres i evitar diferències de grossària; i abans de juliol es torna a fer un altre repàs. La ferramenta que s'utilitza per a netejar i despuntar les branques es denomina podall o podadora (*podón* en les zones castellanoparlants).

Des del desembre fins al març és quan es tallen les branques que han assolit la grandària adequada. Es talla, i també es despunta, en aquella època de l'any, quan ha caigut la fulla de l'arbre, perquè és quan la fusta es troba "morta". La falta de saba fa de més bon treballar la fusta. La ferramenta utilitzada per tallar les branques és el xerrac. Antany, els avis tallaven la fusta durant la lluna minvant de desembre-gener, perquè deien que en aquelles dates no es corcava².

En cada municipi de la Vall de Cofrents s'aprecia una certa especialització, segons el destí a què va orientada la fusta. Als municipis de Xalans i Cortes de Pallars la major part de branques es destinen a produir garrots, a Teresa de Cofrents es destinen als mànecs de ferramentes, i a Zarra i Xarafull, a les forques. Aquestes empreses no sols tallen vares als municipis de la comarca, també comercialitzen els que els arriben d'alguns municipis de la província d'Albacete pels quals passa el riu Xúquer. Cada empresa pot arribar a tallar aproximadament unes 18.000-20.000 peces anuals d'aquestes vares.

El vehicle més idoni per a transportar les branques tallades des dels camps de cultiu fins a una zona més accessible és el tractor amb remolc. Solen disposar-se en l'habitatge particular o al magatzem on posteriorment seran treballades.

Una vegada tallades, les vares es porten al celler de la casa o magatzem perquè tinguin major grau d'humiditat i perden rigidesa a fi de poder treballar posteriorment la fusta millor. Les forques s'humitegen amb aigua. Aquests pals romanen uns vint dies al celler abans de traure'ls per a introduir-los al forn.

Depenent de la grandària i les característiques del forn s'introdueix major o menor nombre de pals en cada fornada per a coure'ls. En un forn normal es poden ficar uns set mànecs o garrots cada vegada. Dins del forn es troba, a un costat, la llenya, i a l'altre, els pals, mai en contacte per evitar que es cremen. La fusta passa uns deu minuts coent-se al forn i durant aquest temps es van girant els pals. Quan es trauen del forn, se'ls lleva l'escorça i s'adrecen, en el cas dels mànecs, o se'ls dona forma corba, en el cas dels garrots, abans que es refreden. Posteriorment es pugen a la cambra, on romandran almenys durant quatre mesos mentre s'assequen.

2. Corcó: es tracta d'un petit insecte amb unes larves que perforen la fusta.

A dalt, Emilio Sebastián Fortea (Artesania Sebastián), artesà de la fusta de lledoner, igual com el seu pare, Sebastián Fortea (fotografia de la dreta), a la Vall d'Almonacid, en diferents moments de la poda, neteja i preparació de les branques per poder-les manipular posteriorment. A sota, Emilio a la porta del seu taller a la Vall d'Almonacid amb els estris que elabora amb fusta de lledoner.

© Fotos article: Valentín Rodríguez

El cas de les forques és diferent. Canvia la cocció i el treball de detall, més laboriós. La forma dels forcons s'aconsegueix amb el que en aquelles comarques es denomina un *tuercebrazos*. Quan aquests es troben drets es col·loquen unes *cucas* (trossos de rajola massissa o de teula) per a aconseguir la mateixa distància entre els forcons i es lliguen amb una corda. A continuació els forcons s'encorben amb una eina anomenada *almenara*³ i amb un *palote*⁴. En aquest estat es deixen durant uns vint dies, passats els quals ja es lleven totes aquestes mesures de subjecció.

Passats uns mesos, quan es troben secs, els baixen de la cambra i es tornen a adreçar en el poltre després d'escalfar-los lleugerament al forn. A continuació se serren per a donar-los la mesura final, es raspallen i s'escaten. Conclòs l'escatat, el mànec ja està acabat, però als garrots i a les forques encara cal llevar-los els nusos de la fusta de manera manual. Normalment s'utilitzen *limes* o *raspes* per llevar els nusos als garrots, i *fulles* en el cas de les forques.

Per a finalitzar el treball es pinten o es cremen per a donar tonalitats fosques a la fusta o es tinten (caobes, castanys,...), i finalment s'envernissen.

Cadascun d'aquests utensilis té un destí final diferent. Els mànecs per a ferramentes diverses (aixades, pics, pales, martells, destrals,...), les forques i carregadors per a diverses funcions agrícoles, i els garrots com

a utensili per a caminar o passejar o com a suport utilitzat principalment per persones grans.

Les empreses o clients que necessiten aquests estris es posen en contacte amb els fabricants i fan les seues comandes i compres. Actualment, el mercat d'aquestes ferramentes fabricades amb les vares del lledoner és bastant ampli, i es distribueix majoritàriament per tot el territori nacional, i en menor mesura pel mercat internacional. Aquest últim principalment demanda productes decoratius per a ús domèstic (bastons gravats amb noms, penjarobes...).

■ GEOGRAFIA ACTUAL DEL LLEDONER VALENCIÀ

Al territori valencià almenys hi ha dues comarques on tradicionalment s'ha conreat el lledoner; ens referim a la Vall d'Aiora-Cofrents i a l'Alt Palància. En l'actualitat s'aprecien algunes diferències en el cultiu i en les activitats que es deriven de la seua explotació.

El lledoner de la Vall d'Aiora-Cofrents

Aquesta comarca es localitza al sud-oest de la província de València fitant ja amb la d'Albacete. El seu principal accés és la carretera N-330 que la creua de nord a sud. La formen set municipis: Aiora (capçalera comarcal), Zarra, Teresa de Cofrents, Xarafull, Xalans, Cofrents i Cortes de Pallars. El principal sector de la seua economia ha estat històricament el primari (agricultura i ramaderia), i és una part d'aquest sector el tema principal que ara ens ocupa: el cultiu i treball del lledoner. Aquest arbre ha tingut un gran significat per a la comarca, tant des del punt de vista paisatgístic com econòmic. Al visitant li sorprèn veure que el lledoner es presenta de forma generalitzada als ribassos i límits dels horts, per a fixar amb les arrels la terra on són plantats i així evitar sòlsides en els marges dels camps. A més, és sabut que era utilitzat com a matèria primera fonamentalment per a la fabricació de tota classe d'eines agrícoles, funció que va fer que es desenvolupara una impor-

3. Aquest estri consisteix en dos trossos de fusta paral·lels units amb fil d'aram pels extrems.

4. El *palote* és un tros de vara normal que es col·loca entre les fustes de l'*almenara* i es lliga al mànec de la forca o del carregador, fent d'aquesta manera la força que donarà corba als forcons d'aquestes ferramentes.

A l'esquerra, capçada del lledoner monumental que hi ha dins del centre urbà de Paterna.

tant indústria entorn del lledoner i que haja perdurat fins als nostres dies.

Si en altres temps la transformació del lledoner era habitual en diversos municipis, avui aquesta indústria ha tingut i continua tenint certa rellevància en dos dels municipis de la comarca, Xarafull i Zarra. Encara romanen algunes empreses dedicades a aquesta labor. Xarafull és el municipi de la comarca que posseeix el nombre més gran d'empreses i on s'aconsegueix una major diversitat de productes elaborats amb les vares d'aquest arbre, des de bastons i vares destinats a eines agrícoles a obres d'artesanía amb motiu ornamental.

A mitjan segle XIX, Pascual Madoz, en el seu diccionari de les terres valencianes, reflectia la importància que tenia la indústria del lledoner a Xarafull i Zarra. Calculava la producció de Xarafull, en aquells anys, de forques per a ventar en 1.100 dotzenes. Es tractava d'una indústria bastant lucrativa, a la producció de la qual es dedicaven alguns habitants del municipi, i altres pocs al comerç d'aquests articles. De Zarra també destacava la importància d'aquesta indústria i afegia que a aquesta labor de fabricació de forques i garrots es dedicaven uns 25 homes. La major part de la producció final d'aquestes eines agrícoles, tant de Xarafull com de Zarra, anava destinada a l'exterior, és a dir, es tractava d'un dels pocs productes que es comercialitzaven fora de la comarca, principalment a Castella.

La producció va anar augmentant fins arribar a mitjan segle XX, anys en què hi havia una xifra considerable d'empreses dedicades al lledoner (prop d'una vintena al municipi de Xarafull). Amb el pas dels anys han anat desapareixent empreses i en l'actualitat en queden cinc al municipi de Xarafull i dos en el de Zarra. La causa principal d'aquesta reducció d'empreses és deguda al caràcter familiar de la majoria. És un ofici que tradicionalment ha passat de pares a fills i que en l'actualitat es veu abocat a un seriós problema, ja que els joves d'aquestes zones rurals busquen noves oportunitats laborals a la ciutat o en altres sectors i per això aquestes empreses al final opten pel tancament a causa d'una falta de renovació generacional. De la mateixa manera es detecta un altre inconvenient. Es tracta d'un treball en què l'experiència d'anys és fonamental ja que, a més de la transformació industrial (treball amb les peces de fusta), també es considera el treball agrícola (neteja i guiatge de les branques per al seu posterior maneig). Es tracta, doncs, d'una activitat que requereix en la seua formació professional una dilatada experiència d'anys i que exclusivament s'aconsegueix per mitjà del vincle pare-fill. Aquesta circumstància dificulta les possibilitats de traspàs d'empreses del sector.

Emilio Sebastián Fortea, preparant las branques de lledoner.

«LA CAUSA PRINCIPAL DE LA REDUCCIÓ D'EMPRESSES DEDICADES AL LLEDONER ÉS DEGUDA AL CARÀCTER FAMILIAR DE LA MAJORIA. ÉS UN OFICI QUE TRADICIONALMENT HA PASSAT DE PARES A FILLS I QUE EN L'ACTUALITAT ES VEU ABOCAT A UN SERIÓS PROBLEMA A CAUSA D'UNA FALTA DE RENOVACIÓ GENERACIONAL.»

Els lledoners abandonats deixen de rebre les cures de neteja i guiatge de les vares, i per tant la fusta deixa de ser aprofitable. A la fotografia, lledoners vora el riu Cabriol, a Cofrents.

Els problemes descrits que compliquen la continuïtat de les empreses, i per tant del sector, delaten una situació contradictòria, perquè el mercat del lledoner transformat no sols està consolidat sinó que augmenta. Les empreses que continuen actives compten amb un ampli mercat en què es produeix, a més, una diversificació de la demanda de productes. La fabricació d'eines (garrots, màncs, forques, etc.) no minva i va incrementant-se la demanda d'altres productes realitzats amb les vares del lledoner com a elements decoratius (penjarobes, bastons...).

Un mitjà que habitualment s'utilitza per a donar a conèixer el sector són les fires. Estan destinades a la venda de peces de detall com a elements de decoració que, com que estan més elaborades, també assoleixen major preu. Algunes de les fires a què tradicionalment assisteixen aquests artesans de la comarca amb aquest tipus de producte són les d'Albacete, Xàtiva, Lliria o Cocentaina.

El lledoner a l'Alt Palància

L'artesanía del lledoner en aquesta comarca es troba en un progressiu procés de deterioració. Actualment hi ha una mitja dotzena d'empreses dedicades a la bastoneria, que es distribueixen entre les poblacions de Sogorb, Algímia d'Almonacid i Vall d'Almonacid.

A diferència de la comarca de la Vall d'Aiora-Cofrents, es caracteritzen en general per un marcat caràcter industrial. La situació del sector contrasta amb la que hi havia anys arrere, quan funcionaven nombroses empreses dedicades a aquesta labor de caràcter predominantment familiar. La falta de renovació generacional i un cert moviment estratègic empresarial de reagrupació del sector, que va significar la transformació en empreses de majors dimensions, constitueixen les principals causes del tancament d'aquelles.

Per a les actuals empreses, el lledoner és una matèria primera minoritària que pot arribar a representar prop d'un 20-25% del volum de fusta elaborada; recorren a altres fustes com són les del castanyer, faig i canyes de bambú. Part del lledoner procedeix de la mateixa comarca del Palància, encara que disminueix la seua aportació per l'abandó progressiu de l'agricultura i, en conseqüència, del lledoner, ja que es tracta d'un arbre estretament lligat a l'agricultura (ribassos i marges de camps). Els arbres abandonats deixen de rebre les cures de neteja i guiatge de les vares, i per tant la fusta deixa de ser aprofitable. La resta de lledoners amb què treballen aquestes empreses s'adquireix als empresaris/productors de la Vall d'Aiora-Cofrents, que subministren vares de lledoner i altres productes que no fabriquen, com són les forques. De la mateixa

Vall d'Aiora-Cofrents

- Empreses de caràcter familiar (més petites).
- Matèria primera produïda principalment a la comarca.
- La fusta del lledoner és la matèria primera exclusiva.
- Especialització en diversos articles: mànecs, forques, carregadors, garrots i bastons principalment.
- Producció anual moderada (aprox. 20.000 peces totes de lledoner).
- Clar predomini del mercat nacional.

Alt Palància

- Empreses de caràcter industrial (més grans).
- Matèria primera produïda principalment fora de la comarca.
- Varietat de matèria primera (castanyer, faig, lledoner, bambú).
- Especialització en la producció: bastons (n'hi ha gran varietat).
- Producció anual elevada (aprox. 100.000 peces de diverses classes de fusta).
- El mercat internacional assoleix una importància considerable.

Principals diferències del sector entre la Vall d'Aiora - Cofrents i l'Alt Palància.

manera, els empresaris de la Vall solen comprar bastons més elaborats i amb aquests acudeixen a les fires del sector. La resta de fustes emprades per les empreses del Palància tampoc són produïdes a la zona. Procedeixen de la resta del territori espanyol.

El volum de peces que poden aconseguir aquestes empreses de l'Alt Palància és considerablement superior a les xifres que sol produir una empresa de la Vall d'Aiora-Cofrents. El caràcter industrial de les unes contrasta amb l'artesanal de les altres. Així, és factible que cada empresa del Palància pugui produir fins a 100.000 peces anuals, de les quals al voltant del 25% s'elaboren amb fusta de lledoner.

Destaca l'especialització en l'elaboració de bastons, destinats a diverses missions: la ramaderia, el senderisme, els complements ortopèdics, etc. Per a algunes d'aquestes empreses la venda de productes a l'estranger, principalment a la Unió Europea, arriba al 40% de les vendes.

REFLEXIONS FINALS

En l'actualitat el sector del lledoner valencià es troba immers en un procés de diversificació de la producció, almenys pel que fa a les modalitats de productes que s'ofereixen al mercat. Indubtablement aquest fet es troba estretament relacionat amb els modes de producció del lledoner que s'han desenvolupat al territori valencià.

Al costat de l'elaboració de caràcter artesanal, és a dir, eines i utensilis fabricats tradicionalment i amb una

«ELS PROBLEMES DE LA CONTINUÏTAT DE LES EMPRESES DEDICADES AL LLEDONER DELATEN UNA SITUACIÓ CONTRADICTÒRIA, PERQUÈ EL MERCAT DEL LLEDONER TRANSFORMAT NO SOLS ESTÀ CONSOLIDAT, SINÓ QUE AUGMENTA»

finalitat concreta, eines de conreu, es van incorporant nous productes amb altres fins, com l'ornamentació, que requereixen un major grau d'elaboració (gravats, tintes, dibuixos,...) i que, en conseqüència, resulten més costosos. El mercat en alça d'aquests productes garanteix la rendibilitat de les empreses del lledoner.

No obstant això, el futur del sector és incert. L'estructura

empresarial tradicional s'enfronta a diversos problemes, dels quals destaquen les escasses garanties de continuïtat familiar. En l'Alt Palància s'ha optat per l'agrupació empresarial i la diversificació de l'oferta. En canvi, com hem descrit en paràgrafs anteriors, al Vall d'Aiora - Cofrents encara es manté el petit taller familiar. ☺

BIBLIOGRAFIA

- CAVANILLES, A. J. (1795-97): *Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, poblacion y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real: llibre tercer.
- HERMOSILLA PLA, J. (dir.) (2002): *El patrimonio del agua en el valle de Ayora-Cofrentes*, València, Ed. Generalitat Valenciana.
- MADOZ, P. (1845): *Diccionario geográfico estadístico histórico de Alicante, Valencia, Castellón y Murcia*. (Edició facsímil de 1982, Diputació de València, IAM., València).
- SANTOLALLA FRAGUERO, F. (1994): *Enciclopèdia de la Naturalesa. Guia dels Arbres de la Península Ibèrica i Balears*, Barcelona, Ed. Plaça & Janés, .
- SERRA GIMÉNEZ, E. (1986): "Una artesanía muy popular: horcas y bastones de Jarafuel", *Comarcas Valencianas. El valle de Ayora*, València, Federación Española de Periodistas y Escritores de Turismo, Diputació Provincial de València: 88-91.

Jorge Hermosilla Pla i Jesús García Patón. Departament de Geografia, Universitat de València.